

Research Paper

doi 10.22059/JHSS.2022.339825.473543

The Process of Creating New Schools and The Transformation of The Educational System of Kermānshāhān Province (1299-1330)

Motaleb Motalebi^{1, *}, Mohammadjavad Moradina²

1. Assistant Professor of History, National Library & Archives of Iran

2. Assistant Professor of History, National Library & Archives of Iran

Article Info.	Abstract
<p>Received: 2022/02/28</p> <p>Accepted: 2022/08/23</p> <p>Keywords: Modernschools, Educational system, Reza Shah, Kermanshahan, Maaref.</p>	<p>The educational system of Kermānshāhān, like most regions of the country, was based on the traditional school teaching method (Maktab-Khāne'i) until the beginning of the 14th century. The arrival and emergence of the modernization in the contemporary history of Iran created fundamental changes in the educational system and the establishment of modern European-style schools and led to the development and transformation of the educational system. Investigating the process of creating and establishing modern schools in Kermānshāhān is the subject of this research. Applying the descriptive-analytical method and using the unpublished archival records as well as the available journals, this research aims to clarify what the process of creating new schools and the evolution of the educational system in Kermanshahan was. The results of the research show that despite the relative synchronicity of the establishment of modern schools in Kermānshāhān province with most of the provinces of Iran, a series of developments and events such as the Sālār al-Dawleh's rebellion, the entry of hostile forces into this province during the First World War, etc. caused the modern schools of this region not to enjoy a tangible progress, both in terms of quality and quantity until the coup of March 3rd. But as a result of the relative stability and peace in that region after the coup and also the support of the government, the educational system of this province experienced tangible changes both quantitatively and qualitatively during the first Pahlavi period.</p>

*Corresponding Autor: E-mail: m.motalebi59@gmail.com

How To Cite:

Motalebi, M., Moradina, M., P. (2022), The Process of Creating New Schools and The Transformation of The Educational System of Kermānshāhān Province (1299-1330). Journal of Historical Sciences Studies. 14(1): 71-85

فصلنامه پژوهش‌های علوم تاریخی

سال ۱۴، شماره ۱، بهار ۱۴۰۱. شماره پیاپی ۲۹

مقاله علمی-پژوهشی

روند ایجاد مدارس نوین و تحول نظام آموزشی ولایت کرمانشاهان

مطلب مطلبی^{۱*}، محمدجواد مرادی‌نیا^۲

۱. استادیار تاریخ، عضو هیأت علمی سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران

۲. استادیار تاریخ، عضو هیأت علمی سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران

اطلاعات مقاله	چکیده
تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱۲/۰۹ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۶/۰۱ واژه‌های کلیدی: مدارس نوین، نظام آموزشی، رضاشاه، کرمانشاهان، معارف.	سیستم آموزش در کرمانشاهان همچون بیشتر مناطق کشور تا اوایل سده چهاردهم، مکتب‌خانه‌ای بود. ورود و بروز موج نوگرایی در تاریخ معاصر ایران تحولاتی بنیادی را در سیستم آموزشی و پیدایش مدارس نوین به شیوه اروپایی رقم زد و سبب تحول و دگرگونی نظام آموزشی شد. بررسی سیر ایجاد و تأسیس مدارس نوین در کرمانشاهان، موضوع این مقاله است. این پژوهش بر آن است با روش توصیفی-تحلیلی و با استفاده از اسناد منتشر نشده آرشیوی و مطبوعات، به این ابهام پاسخ دهد که روند ایجاد مدارس نوین و تحول نظام آموزشی در کرمانشاهان چگونه بوده است. نتایج پژوهش پیش‌رو نشان می‌دهد با وجود هم‌زمانی نسبی تأسیس مدارس نوین در ولایت کرمانشاهان با بیشتر ولایات ایران، مجموعه تحولات و رویدادهایی از جمله شورش سالارالدوله، ورود نیروهای متخصص به این ولایت در دوره جنگ جهانی اول و... سبب شد مدارس نوین این خطه تا قبل از کودتای سوم اسفند پیشرفت ملموسی نداشته باشد. اما با کودتای سوم اسفند و در نتیجه ثبات و آرامش نسبی حاکم بر ولایت و همچنین حمایت دولت، سیستم آموزشی این ولایت در دوره رضاشاه تحولات ملموسی را چه از نظر کمی و چه از نظر کیفی تجربه کرد.

*رایانامه نویسنده مسئول: m.motalebi59@gmail.com

استناد به این مقاله:

مطلبی، مطلب؛ مرادی‌نیا، محمدجواد، ۱۴۰۱، روند ایجاد مدارس نوین و تحول نظام آموزشی ولایت کرمانشاهان. فصلنامه پژوهش‌های علوم تاریخی. ۱۴(۱): ۷۱-۸۵

۱. مقدمه

از تأسیس نخستین مدرسه نوین در کرمانشاه در سال ۱۳۱۷/۱۸۹۹ تا شهریور ۱۳۲۰/۱۹۴۱ نظام آموزشی این ولایت فراز و فرودهای بسیاری را تجربه نمود. تا قبل از کودتای ۱۳۲۹/۱۹۲۱ نظام نوین آموزشی کرمانشاهان بیشتر متأثر از وضعیت سیاسی حاکم بر ولایت بود. هرج و مرج و بی‌ثباتی پس از مشروطه، شورش سالارالدوله، جنگ جهانی اول و ورود نیروهای متخاصم به این ولایت و تشکیل دولت موقت ملی همه از عوامل بازدارنده تحول کمی و کیفی مدارس نوین در این خطه بودند. در چنین شرایطی مدارس و نظام آموزشی نوین نمی‌توانست آنچنان که باید توسعه کمی و کیفی بیابد. بی‌ثباتی‌ها و هرج و مرج‌های متعاقب آن اجازه توسعه مدارس و نظام آموزش نوین را نمی‌داد. در چنین شرایطی معدود مدارس موجود هم منحصر به مرکز ولایت بود به طوری که تا قبل از سال ۱۳۳۲/۱۹۱۴ هیچ مدرسه نوینی در خارج از مرکز ولایت دایر نشد. اما پس از سپری شدن این احوال و با وقوع کودتای سوم اسفند، ثبات و آرامش نسبی بر کشور و از جمله کرمانشاهان حکمفرما شد. در این شرایط روند توسعه کمی و کیفی مدارس شتاب گرفت و پایدار ماند. این پژوهش برآن است روند ایجاد مدارس نوین را در ولایت کرمانشاهان در دوره زمانی مورد مطالعه بررسی نماید.

در ارتباط با مدارس نوین کرمانشاهان پژوهش‌هایی چند انجام شده است. مقاله «تاریخچه تأسیس نخستین مدارس نوین در کرمانشاه» (۱۲۷۸-۱۲۸۵ش) بیشتر به زمینه‌های فکری شکل‌گیری مدارس نوین پرداخته و همچنین سه مدرسه نخستین این شهر را معرفی کرده است. مقاله «شکل‌گیری مدارس نوین در کرمانشاه» هم، به بررسی و معرفی پنج مدرسه نخستین کرمانشاه در دوره قاجاریه پرداخته است. پوشش زمانی این دو مقاله خارج از دوره مورد مطالعه حاضر است. کتاب *تاریخ آموزش و پرورش نوین کرمانشاه* (۱۲۷۸ تا ۱۳۳۲ش) تنها اثری است که رویدادهای دوره مورد مطالعه پژوهش حاضر را پوشش داده است. این اثر بیشتر شرح حال بنیان مدارس و بیشتر متکی بر سفرنامه‌ها و خاطرات رجال است.

وجه تمایز پژوهش حاضر استفاده از اسناد منتشر نشده آرشیوی و مطبوعات است. این اسناد بیشتر احصائیه‌های مدارس است که در همان دوره از سوی مدارس و معارف کرمانشاه تولید شده و حاوی اطلاعات ارزشمندی از جنسیت، تعداد دانش‌آموزان در فصول مختلف و همچنین سال‌های متوالی است. با تجزیه و تحلیل این داده‌ها می‌توان روند و فراز و فرود مدارس این ولایت را تبیین نمود.

۲. آموزش مکتب‌خانه‌ای

تا اواخر قرن سیزدهم قمری مهم‌ترین و در واقع تنها مراکز آموزش در کرمانشاهان همچون بیشتر مراکز شهری ایران منحصر به مکتب‌خانه‌ها بود. سیستم آموزش در مکتب‌خانه، متأثر و تقلیدی از حوزه‌های علمیه بود. این‌که معلمان از طلاب بودند، بهره‌گیری آنان را از سیستم آموزشی حوزه‌های علمیه بهتر نشان می‌دهد. سیستم آموزشی مکتب‌خانه بدون توجه به دگرگونی‌ها و شیوه‌های نوین آموزش جهانی، برای قرن‌ها انحصار آموزش را در اختیار داشت و کم‌ترین تغییر و تحولات را به خود دیده بود. و از اواخر قرن سیزدهم و با ورود و دایر شدن تدریجی مدارس نوین با چالشی جدی مواجه شد و با وجود مخالفت‌ها و مقاومت‌های اولیه، نقش آن در آموزش در حال کمرنگ شدن بود. در دوره مورد مطالعه، وجود و رونق مکاتب قدیم به میزان زیادی به مدارس نوین بستگی داشت، هرچه تعداد مدارس نوین بیشتر می‌شد، استقبال از مکاتب قدیم کمتر بود و بالعکس؛ در آن نواحی که مدارس نوین دایر نبود و یا مدارس موجود جابجایی متقاضیان نبود، مکاتب قدیم هنوز رونق خویش را داشتند.

در سال ۱۹۲۸/۱۳۰۷ کرمانشاه دارای ۳۸ مکتب بود و در مجموع ۷۷۹ طلبه پسر و ۳۷ طلبه دختر در این مکتب‌خانه‌ها مشغول تحصیل بودند (ساکما، پرونده شماره ۱۰۲۵۱-۲۹۷، ص ۱). در احصائیه سال ۱۹۳۱/۱۳۱۰ مکتب‌خانه‌های کرمانشاه ۲۴ باب ذکر شده است که دارای افت محسوسی نسبت به سه سال قبل از آن است. اما به نظر می‌رسد احصائیه این سال فقط مکتب‌خانه‌های شهر کرمانشاه را ذکر کرده است در حالی که احصائیه سال ۱۹۲۸/۱۳۰۷ مربوط به کل ولایت است. می‌شود نتیجه گرفت سایر قصبات و مراکز شهری کرمانشاهان دارای ۱۴ مکتب‌خانه بوده است (ساکما، پرونده شماره ۱۱۰۰۶ - ۲۹۷، ص ۱۴). (جدول شماره ۱)

نام مکتب	پسرانه	دخترانه	تعداد معلم‌ها	تعداد طلبه‌ها
مکتب میرزا ابراهیم	✓	-	1	40
علی اکبر نعمانی	✓	-	1	54
مکتب شهریار	✓	-	1	33
مشهدی غلامعلی	✓	-	1	35
میرزا تقی	✓	-	1	24
آقا سید احمد	✓	-	1	12
میرزا حسن	✓	-	1	38
محمد رضا اصفهانی	✓	-	1	21
میرزا کریم	✓	-	1	29
کربلایی میرزا مراد	✓	-	1	14
سید عبدالحسین شیرازی	✓	-	1	22
احمدی	✓	-	1	28
مکتب میرزا شاکر	✓	-	1	16
مشهدی صحبت	✓	-	1	15
آقا محمد تحریری	✓	-	2	24
سید عبدالله	✓	-	1	30
اسماعیل گوهرچیان	✓	-	1	30
مکتب مریم بیگم	-	✓	1	15
مکتب ربایه خانم	-	✓	1	7
مکتب میرزا باجی	-	✓		11
مکتب زنها	-	✓		9
مکتب سیده خانم	-	✓	1	10
مکتب شاه بیگم	-	✓		6
مکتب خانم باجی	-	✓	1	10

جدول شماره ۱. مکتب‌خانه‌های کرمانشاهان

مکتب‌خانه‌ها روش یکسانی برای آموزش نداشتند و زیر نظر دولت فعالیت نمی‌کردند. کلاس‌ها در منازل معلمان، مساجد، تکایا و... تشکیل می‌شد و معلم‌های آن از معلومات و سواد کافی برخوردار نبودند و همان معلومات را با روشی درست که سبب ایجاد علاقه در بین طلبه‌ها شود منتقل نمی‌کردند. با این وجود در دهه نخست سلطنت رضاشاه رونق خویش را حفظ کرده و هنوز گرایش مردم به آن‌ها زیاد بود (ساکما، پرونده شماره ۱۶۹۱-۲۹۷، ص ۴). با وجود گرایش مردم به مکتب‌خانه‌ها و حفظ رونق نسبی در دوره رضاشاه، ناسازگاری بین دو شیوه و در واقع بین دو نظام آموزشی قدیم و جدید وجود داشت و در نهایت به دخالت دولت انجامید. در سال ۱۹۳۷/۱۳۱۶ یکی از راه‌های توسعه کمی مدارس، تبدیل مکاتب قدیم به دبستان تشخیص داده شد و در همین راستا ادارات معارف ایالات و ولایات دستور یافتند صاحبان

مکاتب قدیم را ملزم نمایند که طبق مقررات وزارت معارف «مکاتب خود را بصورت دبستان درآورند»، در مقابل، ادارات معارف هم وظیفه داشتند «برای مساعدت با صاحبان مکاتب تقاضای امتیاز دبستان برای آنها صادر کنند تا دبستان‌های خود را تأسیس نمایند» (روزنامه کوشش، شماره ۷۰، ۱۳ فروردین ۱۳۱۶: ص ۲). در نتیجه دگرگونی‌های بسیار، مقدمات خروج تدریجی نظام مکتب‌خانه‌ای در این دوره فراهم شد اما به صورت کامل حذف نگردید و در دوره‌های بعد به صورت حاشیه‌ای و کم‌رنگ به حیات خود ادامه داد.

۳. نخستین مدارس نوین

نخستین مدرسه نوین کرمانشاهان مدرسه‌ای موسوم به «محتشمیه» بود. این مدرسه در سال ۱۳۱۷/۱۹۰۰ توسط شاهزاده محتشم‌الدوله فرزند عمادالدوله، حکمران سابق کرمانشاهان، دایر شد. وی نصف هزینه‌های مدرسه را برعهده گرفت. این مدرسه در دوره حکمرانی احمدمیرزا علاءالدوله مورد توجه حکمران واقع شد و از سوی وی هم کمک‌هایی دریافت کرد. تعداد دانش‌آموزان این مدرسه در سال ۱۳۲۰/۱۹۰۳ چهل نفر بودند (روزنامه ایران، شماره ۱۰۱۷، دوشنبه ۲۲ ذی‌القعدة ۱۳۲۰: ص ۴). در همان سال مدرسه دیگری با نام «مدرسه اسلامی» از سوی شیخ محمدسعید جدیدالاسلام در شهر کرمانشاه دایر شد. این شخص در اصل یک یهودی بغدادی بود که به اسلام گرویده بود (اوبن، ۱۳۶۲: ۳۴۶). تعداد دانش‌آموزان این مدرسه در سال ۱۳۲۰/۱۹۰۳ هشتاد نفر و بیشتر از شاهدان و علمایزادگان بودند. مواد درسی این مدرسه فارسی، عربی، فرانسه و ریاضی بود (سالنامه معارف کرمانشاه، ۱۳۰۵: ۶/ روزنامه ایران، شماره ۱۰۱۷، دوشنبه ۲۲ ذی‌القعدة ۱۳۲۰: ص ۴). در کنار این دو و در همان دوره، مدرسه سومی هم در کرمانشاه تأسیس شد که در منابع و پژوهش‌های جدید و همچنین سالنامه‌های معارف کرمانشاه، نامی از آن برده نشده است. این مدرسه به «مدرسه نظام» موسوم بود و در میدان توپخانه شهر قرار داشت. در مورد وابستگی این مدرسه به وزارت معارف و یا وزارت جنگ، در منابع موجود اطلاعی در دست نیست اما با توجه به اینکه مواد درسی این مدرسه شامل پیاده نظام، توپخانه، موزیک و مشق نظامی بود (روزنامه ایران، شماره ۱۰۱۷، دوشنبه ۲۲ ذی‌القعدة ۱۳۲۰: ص ۴) و همچنین نظر به اینکه ریاست و معلمی این مدرسه با میرزا سیدجواد خان سرتیپ توپخانه بود، می‌توان نتیجه گرفت که این مدرسه زیر نظر وزارت جنگ اداره می‌شد و دلیل نام نبردن آن در سالنامه‌ها و احصائیه‌های معارف کرمانشاه وابستگی تشکیلاتی این مدرسه به وزارت جنگ بود. آمار دانش‌آموزان این مدرسه نسبت به سایر مدارس شهر پایین‌تر بود (۲۴ دانش‌آموز برای سال ۱۳۲۰/۱۹۰۳) و محدودیت‌هایی برای پذیرش داشت چراکه دانش‌آموزان این مدرسه از شاهدان و فرزندان صاحب‌منصبان نظامی گزینش می‌شدند (روزنامه ایران، شماره ۱۰۲۱، شنبه ۸ رجب ۱۳۲۰: ص ۴).

در اوایل ورود عبدالحسین میرزا به کرمانشاهان، بین شیخ محمدسعید جدیدالاسلام و شیخ محمدتقی، در مدرسه اسلامی اختلافاتی بروز کرد که منجر به جدایی شیخ محمدتقی از مدرسه اسلامی شد. با حمایتی که حکمران جدید از این شخص نمود مدرسه‌ای با نام «مدرسه عامیه اسلامی» در شهر کرمانشاه تأسیس کرد که به فاصله کوتاهی مدارس سابق را از رونق انداخت و سرانجام به تعطیلی مدارس محتشمیه و اسلامی منجر شد. مدرسه عامیه اسلامی، فراز و فرود زیادی را به ویژه در دوره انقلاب مشروطه و جنگ جهانی اول تجربه نمود. با این وجود تا زمان حیات شیخ محمدتقی به فعالیت خود ادامه داد (سالنامه معارف کرمانشاه، ۱۳۰۵: ۷). در سال ۱۳۲۵/۱۹۰۸ مدرسه «رشدیه» از سوی سه تن از اهالی دایر شد، اما بعد از شش ماه به دلیل کمبود عایدات و نبود وسایل آموزشی تعطیل شد. در سال بعد مدرسه دیگری با نام مدرسه «حقوق» با تلاش برخی از شخصیت‌های کرمانشاه افتتاح شد اما به زودی این مدرسه هم در نتیجه شورش سالارالدوله تعطیل شد. در این برهه تا پایان غائله سالارالدوله مدرسه دیگری در این حوزه دایر نشد و حتی چند مدرسه موجود هم یا تعطیل شدند، یا افت کمی و کیفی محسوس را تجربه کردند. اما در دوره پس از

غانله سالارالدوله و به ویژه در دوره ریاست اسماعیل خان معاضدالممالک بر معارف کرمانشاه، اقدامات و تلاش‌هایی در جهت پیشبرد و توسعه مدارس آغاز شد. در همین راستا در سال ۱۳۳۱/۱۹۱۳ در نتیجه پیشنهاد رئیس کل گمرات کرمانشاهان مبنی بر تخصیص یک درصد مالیات از کلیه مال‌التجاره‌ها به معارف کرمانشاه و موافقت تجار، دو مدرسه دولتی «احمدیه» و «نصرت» در کرمانشاه دایر شد. در سال بعد، مدرسه «محمدیه» با تلاش میرزا نصرالله خان تأسیس شد (سالنامه دبیرستان شاهیپور کرمانشاه، ۱۳۱۹: ۶).

در سال ۱۳۳۴/۱۹۱۶ ریاست معارف کرمانشاهان به آقا سید ابوالقاسم بهبهانی رسید. این دوره مصادف با جنگ جهانی اول و ورود نیروهای متخاصم به کرمانشاهان از یک‌سو و از سوی دیگر تشکیل دولت موقت ملی در کرمانشاهان است. با وجود این که مهاجرین و هیأت دولت ملی و معارف‌خواهان گاه‌گاهی به مدارس کمک می‌کردند اما این کمک‌ها موقتی و غیر منظم بود، در چنین شرایطی و در نتیجه هرج‌ومرج و ناپایداری سیاسی ناشی از ورود قوای متخاصم، مدارس موجود هم روی به تعطیلی نهادند (سالنامه دبیرستان شاهیپور کرمانشاه، ۱۳۱۹: ۷). بنابراین در طول دوره مدیریت سه ساله آقا سید ابوالقاسم بهبهانی (۱۳۳۴/۱۹۱۶ تا ۱۳۳۷/۱۹۱۹) مدرسه جدیدی در این حوزه دایر نشد. در سال ۱۳۳۷/۱۹۱۹ حاجی ایوب‌خان زنگنه (مزمین الممالک) به ریاست معارف کرمانشاهان منصوب شد. یکی از اولین اقدامات وی دولتی کردن سه مدرسه اسلامی، محمدیه و نصرت بود؛ مدرسه احمدیه از قبل دولتی بود.

۳-۱. روند ایجاد مدارس نوین از کودتای ۱۲۹۹

پس از یک دوره ۱۵ ساله پرتنش، در نتیجه کودتای سوم اسفند، آرامش نسبی در اقصی نقاط کشور، از جمله کرمانشاهان حکمفرما شد. در سال ۱۳۰۰/۱۹۲۲ آقا سید حسین کزازی رئیس معارف کرمانشاهان شد. ریاست وی بر معارف کرمانشاه مصادف با دوره ثبات و آرامش نسبی بر کشور بود. در نتیجه وضعیت جدید، توسعه کمی و کیفی مدارس در دوره ریاست کزازی بر معارف کرمانشاهان قابل توجه است. علاوه بر مدارس سابق، مدارس دیگری از جمله «سعادت»، «همایونی»، «صداقت» (حسینی)، «فرصتیه»، «فردوسی» و «امیریه» در این برهه کوتاه دایر شدند. به علاوه، تا قبل از این تاریخ مدرسه دخترانه کرمانشاه منحصر به مدرسه دخترانه «آلیانس» و همچنین مدرسه مختلط آمریکایی بود (ساکما، پرونده شماره ۱۷۷۵۶-۲۹۷، ص ۶).

حسین کزازی با مساعدت عضدالسلطان، حکمران وقت، در ۲ اردیبهشت ۱۳۰۱/۲۲ آوریل ۱۹۲۲ مدرسه دخترانه «عضدیه» را دایر نمود. به فاصله چند ماه و در آبان همان سال، دومین مدرسه دخترانه با نام «عصمتیه» دایر شد (سالنامه معارف کرمانشاه، ۱۳۰۵: ۳۴). اقدامات فرهنگی او، به ویژه تأسیس مدارس دخترانه، به بهای جان وی تمام شد. در سال ۱۳۰۱/۱۹۲۲ از جانب روحانیون مخالفت‌هایی در مورد مدارس دخترانه ابراز شد. اعتراض به بستن مدرسه و تهدید به آتش زدن آن عملی نشد. اما سید حسن کزازی رئیس معارف کرمانشاه به تحریک سید حسین کربلایی کشته شد (امیراحمدی، ج ۱، همان: صص ۱۹۴، ۱۹۱). با واکنش سریع حکومت و اعدام قاتل رئیس معارف، مخالفت‌ها در این شهر هم فروکش کرد. به غیر این مورد، مخالفت سازمان یافته دیگری، چه قبل از کودتا چه پس از آن، با مدارس نوین در ولایت کرمانشاه صورت نگرفت.

در زمان قتل رئیس معارف و در دوره مدیریت وی، مدارس کرمانشاهان به یازده باب رسید که چهار مدرسه اقلیت‌های دینی هم به این تعداد اضافه می‌شد. غالب مدارس کرمانشاه در این دوره «ملی» بودند. در احصائیه‌های موجود فقط مدرسه احمدیه «دولتی» ذکر شده‌است. اما در سال‌های بعد به تدریج تعدادی از مدارس «ملی»، «دولتی»

شدند. شش باب از این مدارس در شهر کرمانشاه دایر بودند که دو باب از آن‌ها دخترانه بود. در سایر قصبات و شهرهای ولایت نیز پنج مدرسه دایر بود که همگی پسرانه بودند (ساکما، پرونده شماره ۰۱۰۵۰۷-۰۲۹۷، ص ۲۸). (جدول شماره ۲)

نام مدرسه	محل	پسرانه	دخترانه	تعداد کلاس
ابتدائی حسینی	کرمانشاه	✓	-	6
صنعتی سلطانی	کرمانشاه	✓	-	5
شرافت	کرمانشاه	✓	-	4
امینی	کرمانشاه	✓	-	3
همایون	کرمانشاه	✓	-	5
صنعتی امید	کرمانشاه	✓	-	5
سعادت	کرمانشاه	✓	-	3
بصیرت	کرمانشاه	-	✓	4

جدول شماره ۲. آمار مدارس و شاگردان کرمانشاهان در سال ۱۳۰۱

پس از قتل رئیس معارف کرمانشاهان در سال ۱۹۲۲/۱۳۰۱ مدتی توسعه کمی و کیفی مدارس این ولایت دچار وقفه شد به طوری که در پایان سال ۱۳۰۴ نسبت به سال ۱۳۰۱ بدون تغییر ماند (سالنامه دبیرستان شاهپور کرمانشاه، ۱۳۱۹: ۲۳). آمار و داده‌های موجود بیانگر آن است که اوضاع معارفی این ولایت در این دوره مطلوب نبود. این وضعیت در آمار فارغ‌التحصیلان دو مدرسه احمدیه و محمدیه کرمانشاه در سال‌های ۱۲۹۹ و ۱۳۰۰/۱۹۲۰ و ۱۹۲۱ نمود بیشتری دارد. تعداد فارغ‌التحصیلانی که در این دو سال موفق به دریافت «تصدیق‌نامه» ششم ابتدایی شدند ۴۴ نفر بود (ساکما، پرونده شماره ۰۱۰۵۰۷-۰۲۹۷، ص ۱۸). در چند سال نخست دوره رضاشاه، مدارس نوین کرمانشاه توسعه چشمگیری یافتند، به طوری که تعداد آن‌ها در سال ۱۳۰۷/۱۹۲۸ به ۲۷ باب رسید که شامل مدارس ملی، دولتی و خارجی به ترتیب ذیل بود (ساکما، پرونده شماره ۰۱۰۲۵۱/۲۹۷، ساکما، پرونده شماره ۰۱۷۷۵۵/۲۹۷، ص ۳): (جدول شماره ۳، ۴ و ۵).

نام مدرسه	محل	پسرانه	دخترانه	تعداد کلاس
ابتدائی حسینی	کرمانشاه	✓	-	6
صنعتی سلطانی	کرمانشاه	✓	-	5
شرافت	کرمانشاه	✓	-	4
امینی	کرمانشاه	✓	-	3
همایون	کرمانشاه	✓	-	5
صنعتی امید	کرمانشاه	✓	-	5
سعادت	کرمانشاه	✓	-	3
بصیرت	کرمانشاه	-	✓	4

جدول شماره ۳. مدارس ملی

نام مدرسه	محل	دخترانه	پسرا ^a	تعداد کلاس
متوسطه شاهپور	کرمانشاه	-	✓	9
متوسطه محمدیه	کرمانشاه	-	✓	7
ابتدائی مهدوی	کرمانشاه	-	✓	6
اسلامیه	کرمانشاه	-	✓	4
مدرسه نصرت	کرمانشاه	-	✓	4
ابتدائی عضدیه	کرمانشاه	✓	-	6
عضدیه	کرمانشاه	✓	-	6
صمصامیه	قصر	-	✓	6
احتشامیه	کرد	-	✓	4
شاه‌آباد	شاه‌آباد	-	✓	4
اخوت	کنگاور	-	✓	4
جوادیه	صحنه	-	✓	4
امیریه	سنقر	-	✓	4
هرسین	هرسین	-	✓	2
بیستون	بیستون	-	✓	2

جدول شماره ۴. مدارس دولتی

نام مدرسه	محل	پسرانه	دختران ^a	تعداد کلاس
مدرسه آرامنه	کرمانشاه	-	-	4
مدرسه کلدانیها	کرمانشاه	-	-	4
مدرسه آلیانس	کرمانشاه	-	-	?
مدرسه آمریکایی	کرمانشاه	-	-	4

جدول شماره ۵. مدارس متنوعه و خارجه

در سال ۱۳۰۷/۱۹۲۸ مجموع دانش‌آموزان این ولایت ۳۶۳۶ بود که ۲۵۸۷ در مرکز ولایت تحصیل می‌کردند، از این تعداد ۱۹۲۸ نفر پسر و ۶۵۹ نفر دختر بودند. تعداد دانش‌آموزان شهرهای قصر، کرد، شاه‌آباد، کنگاور، صحنه، هرسین و بیستون به ترتیب به قرار ذیل بود (ساکما، پرونده شماره ۱۰۲۵۱. ۲۹۷، ص ۱۱): (جدول شماره ۶).

شهر	قصر	کرد	شاه‌آباد	کنگاور	صحنه	سنقر	هرسین	بیستون
تعداد دانش‌آموزان	۱۰۸	۸۳	۱۴۲	۱۳۱	۸۰	۱۴۲	۲۶	۳۷

جدول شماره ۶. تعداد دانش‌آموزان شهرهای قصر، کرد، شاه‌آباد، کنگاور، صحنه، هرسین و بیستون

در این سال کرمانشاهان دارای دو مدرسه متوسطه پسرانه با ۱۱۴ دانش آموز بود (ساکما، پرونده شماره ۱۰۲۵۱-۲۹۷ص، ۱۷).

اما از این سال به بعد وقفه‌ای پنج ساله در توسعه کمی و کیفی معارف و مدارس کرمانشاهان به وجود آمد. در همین سال و در دوره وزارت یحیی قراگزلو، اداره‌های معارف ولایات کرمانشاه، کردستان، همدان، خرم‌آباد، ملایر، بروجرد و گروس زیر نظر تشکیلاتی جدید تحت عنوان «معارف غرب» به مرکزیت همدان قرار گرفت. هدف از این کار، توسعه کمی و کیفی مدارس نواحی تحت مدیریت بود، اما در عمل، ترتیب جدید، انتظارات را برآورده نکرد و در رسیدن به اهداف خویش ناتوان بود. طی فعالیت این تشکیلات، روند توسعه مدارس در غرب ایران بسیار نامتوازن شد؛ به طوری که در برخی از شهرها و مناطق، مدارس جدید زیادی دایر شدند و در برخی نواحی دیگر توجه بایسته‌ای به توسعه مدارس نشد. ولایت کرمانشاه از جمله ولایاتی بود که در طول دوره پنج ساله فعالیت تشکیلات جدید، بهره‌چندانی از آن نبرد. در طی این دوره تنها یک باب مدرسه در قصبه شاه‌آباد و همچنین دو دبستان شیان و گرمسیرات در این ولایت دایر شدند. عدم موفقیت این تشکیلات و نارضایتی برخی از ولایات، سبب انحلال آن در سال ۱۳۱۲/۱۹۳۳ شد. از این زمان معارف نواحی مذکور دوباره به طور مستقیم با وزارت معارف ارتباط یافتند (سالنامه دبیرستان شاپور کرمانشاه، ۱۳۱۹: ۲۴، ۲۵).

برای سال تحصیلی ۱۳۱۰-۱۳۰۹/۱۹۳۰-۱۹۳۱ با وجودی که بر تعداد مدارس کرمانشاه افزوده نشد اما تعداد دانش‌آموزان به ۳۳۳۸ نفر افزایش یافت. از این تعداد ۲۴۶۳ نفر پسر و ۸۷۵ نفر دختر بودند (ساکما، پرونده شماره ۱۰۸۳۰-۲۹۷ص، ۲۱).

از سال ۱۳۱۲/۱۹۳۳ و پس از آنکه معارف کرمانشاهان بار دیگر مستقیماً با وزارت معارف ارتباط یافتند. مدارس از لحاظ کمی، روند رو به رشدی را تجربه نمودند. در این دوره علاوه بر توسعه کمی و گسترش مدارس نوین تعداد کلاس‌های مدارس و دانش‌آموزان هم بیشتر شد. در کنار آن تعداد دانش‌آموزان دختر هم در شهرها و قصبات افزایش یافت هر چند که هنوز تناسبی بین مدارس پسرانه و دخترانه و به تبع آن دانش‌آموزان دختر و پسر نبود اما احصائیه‌های موجود روند روبه‌رشدی را نشان می‌دهد. روند توسعه کمی مدارس جوابگوی متقاضیان نبود در این شهر استقبال از مدارس به ویژه در پایه‌های بالاتر بیشتر شد به دنبال آن تقاضا برای افزایش تعداد کلاس‌های مدارس افزایش یافت در همین راستا در سال ۱۳۱۴/۱۹۳۵ مدرسه دخترانه بصیرت درخواست نمود که تحت سرپرستی اداره معارف کلاس‌های ۵ و ۶ دائر نماید. (ساکما، پرونده شماره ۱۴۵۰۱-۰۲۹۷ص، ۳). در همین سال رئیس معارف کرمانشاه در گزارشی به وزارت معارف یادآور شد که مدارس شهر کرمانشاه جوابگوی جمعیت روبه رشد دانش‌آموزان و متقاضیان نیست اما ساخت مدارس هم پژوه‌های زمان بر بود بنابراین وی به عنوان راه حلی موقت درخواست نمود که «اضطراراً» اجازه دائر کردن کلاس‌های ۵ و ۶ را در مدارس موجود صادر کنند (ساکما، پرونده شماره ۱۴۵۰۱-۰۲۹۷ص، ۱۱). کمبود مدارس دولتی در کرمانشاه نارضایتی‌هایی را در بین مردم برانگیخت. چرا که مدارس دولتی این شهر در سال ۱۳۱۲/۱۹۳۳ منحصر به ۵ مدرسه دولتی پسرانه و ۲ مدرسه دخترانه بود که پاسخگوی جمعیت شهر نبود. از آنجا که بیشتر مردم از بضاعت چندانی برخوردار نبودند برای پذیرش دانش‌آموزان به مدارس فشار می‌آوردند، تا جایی که کلاس‌ها جمعیت زیادی را در خود جای می‌داد (ساکما، پرونده شماره ۳۲۸۵-۰۲۹۷). از این دوره، توسعه مدارس با شتاب بیشتری دنبال شد. در راستای توسعه مدارس نوین، انجمن بلدیه کرمانشاه در اسفند ۱۳۱۲/۱۹۳۳ تصویب نمود که ۸ درصد عایدات سال ۱۳۱۳ بلدیه مزبور صرف کمک به مدارس ابتدایی استان شود (روزنامه کوشش، شماره ۲۲، ۵۴ اسفند ۱۳۱۲: ص ۲). اختصاص چنین مبلغی برای توسعه مدارس سوای بودجه مصوب معارفی استان بود. به دنبال آن و به منظور رسیدگی و توسعه مدارس کرمانشاهان، آقای حکمت وزیر معارف و اوقاف وقت، در مرداد ماه ۱۳۱۳/ آگوست ۱۹۳۴ راهی کرمانشاهان شد (روزنامه کوشش، شماره ۳۰، ۱۷۵ مرداد ۱۳۱۳: ص ۲). در کنار بودجه دولتی و وضع مالیات به نفع معارف، شخصیت‌های محلی هم

کمک‌هایی به معارف می‌کردند و یا مراسم‌هایی به حمایت و نفع مدارس تشکیل می‌شد (روزنامه صباح، شماره ۱۰۴، مهر ۱۳۰۶: ص ۴).

در سال تحصیلی ۱۳۲۰-۱۳۱۹ مدارس و آموزشگاه‌های کرمانشاه به قرار ذیل بود. در شهر کرمانشاه پنج دبیرستان دولتی پسرانه و سه دبیرستان دخترانه فعالیت داشت ضمن اینکه دانشسرای مقدماتی شاهدخت این شهر در سال ۱۳۱۹/۱۹۴۰ نخستین دوره فارغ‌التحصیلی دانشسرا را که ۷ نفر بودند جشن گرفت. این اشخاص بلافاصله در مدارس کرمانشاه مشغول فعالیت شدند.

در همین سال چهار دبستان دولتی دخترانه و سه دبستان دولتی پسرانه در شهر فعالیت داشتند. در کنار مدارس دولتی، ۷ مدرسه ملی پسرانه، ۸ مدرسه ملی دخترانه و ۴ دبستان مختلط هم در سطح شهر دایر بودند. بنابراین کل مدارس فعال موجود در شهر کرمانشاه در این سال به ۳۶ باب رسید. مدارس دیگر شهرها و نواحی روستایی تابع این ولایت نیز به ۶۴ باب رسید (سالنامه دبیرستان شاهپور کرمانشاه، ۱۳۱۹: ۲۶-۳۲).

۴. مدارس قصبات و نواحی روستایی

تا سال ۱۳۳۲/۱۹۱۴ همه مدارس نوین کرمانشاهان منحصر به شهر کرمانشاه بود. سایر شهرهای ولایت، قصبات و نواحی روستایی بهره‌ای از مدارس نوین نداشتند. اولین تلاش و اقدام عملی برای دایر نمودن مدرسه نوین در این نواحی، از سوی شیرخان صمصام‌الممالک رئیس ایل سنجابی و حاکم قصرشیرین صورت گرفت. وی در سال ۱۳۳۲/۱۹۱۴ مدرسه‌ای با نام صمصامیه و با مدیریت میرزا باقر فانی در قصرشیرین دایر نمود (سالنامه معارف کرمانشاه، ۱۳۰۵: ۱۴). در سال ۱۳۳۶/۱۹۱۸ به ترتیب مدارس احتشامیه کردند، جوادیه صحنه (ساکما، پرونده شماره ۲۴۰۱۲، ۲۹۷، ص ۹) و امیریه سنقر در قصبات کرمانشاهان دایر شدند (سالنامه معارف، ۱۳۰۵: ۲۱). در ذی‌القعدة همان سال نخستین مدرسه روستایی کرمانشاهان با عنوان مدرسه اقبالیه در روستای گهواره دایر شد. چند ماه بعد دومین مدرسه روستایی در روستای کیونان کلیائی دایر گردید (سالنامه معارف، ۱۳۰۵: ۲۱). مدرسه اقبالیه گهواره بعد از یک سال در نتیجه نزاع‌های محلی تعطیل شد. بنابراین مدارس فعال قصبات کرمانشاهان قبل از کودتای سوم اسفند، منحصر به پنج مدرسه احتشامیه کردند، جوادیه صحنه، صمصامیه قصر، امیریه سنقر و اخوت کنگاور بود که مدرسه اخیر در سال ۱۳۲۹/۱۹۱۹ دایر شد (ساکما، پرونده شماره ۲۴۰۱۲، ۲۹۷، ص ۵). پس از کودتای سوم اسفند و به صورت مشخص‌تر از سال ۱۳۰۵/۱۹۲۶ توسعه کمی مدارس در قصبات و نواحی روستایی آغاز شد و منجر به افزایش قابل توجه مدارس و دانش‌آموزان شد. به طوری که در آغاز سال تحصیلی ۱۳۰۹-۱۳۱۰ تعداد مدارس قصبه‌های کرمانشاهان به ۱۱ باب با ۷۳۵ دانش‌آموز رسید (ساکما پرونده شماره ۱۰۸۳۰-۲۹۷، ص ۳). (جدول شماره ۷).

نام مدرسه	محل	تعداد دانش‌آموزان
صمصامیه	قصر	114
احتشامیه	کرنند	100
شبانه‌روزی فلاح	باوندپور	78
مدرسه شیان		25
گرمسیرات		55
اخوت	کنگاور	97
جوادیه	صحنه	70
پهلوی	سنقر	118
امیریه	هرسین	12
داریوش	بیستون	20
حسین آباد	پشتکوه	46

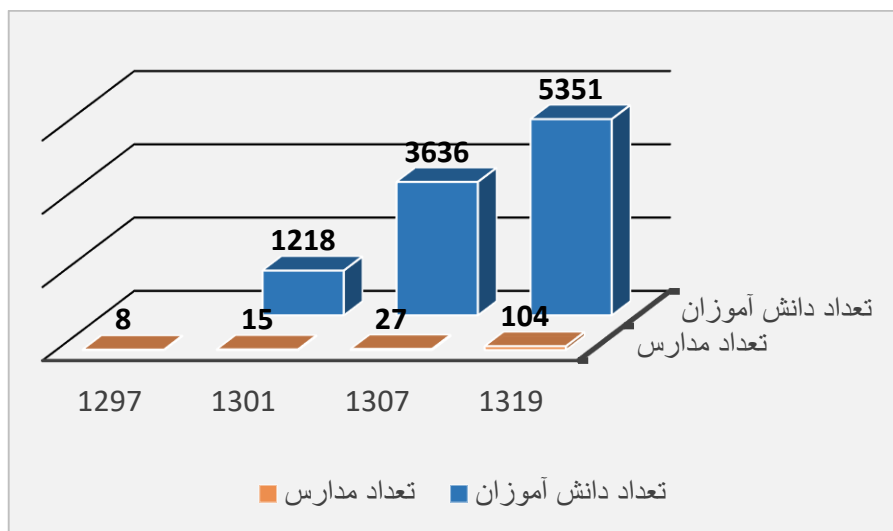
جدول شماره ۷. مدارس و دانش‌آموزان قصبه‌ها کرمانشاهان در سال ۱۳۰۹

در دهه دوم سلطنت رضاشاه، مدارس قصبه‌های کرمانشاهان از لحاظ کمی با شتاب بیشتری توسعه یافتند و تعداد دانش‌آموزان هم افزایش محسوسی یافت. همچنان که پیشتر ذکر شد در نظم جدید تشکیلات وزارت معارف و فعالیت پنج ساله «معارف غرب» فقط ۳ مدرسه شاه‌آباد، شیان و گرمسیرات در ولایت کرمانشاهان دایر شدند. بنابراین توسعه کمی مدارس قصبات پس از وقفه‌ای پنج ساله با انحلال تشکیلات معارف غرب در سال ۱۹۳۹/۱۳۱۲ شروع شد. در همین سال و با فاصله اندکی از انحلال تشکیلات معارف غرب دبستان فردوسی مهران تأسیس شد. تأسیس و ایجاد مدارس جدید در قصبات و نواحی روستایی در سال ۱۳۱۳/ چشمگیرتر بود در این سال دبستان دوکلاسه کمره، دبستان پسرانه و چهار کلاسه سرپل‌ذهاب دایر و دبستان پهلوی قصر هشت کلاسه شد (ساکما، پرونده شماره ۲۴۰۱۲، ص ۲۹۷، ۴). دبستان امیریه هرسین در فاصله سال‌های ۱۳۱۱ تا ۱۳۱۴/۱۹۳۲ تا ۱۹۳۵ چهار کلاسه شد. در سال ۱۳۱۵/۱۹۳۶ از وزارت معارف درخواست تأسیس کلاس‌های ۵ و ۶ در این شهر شد که به علت کمبود بودجه این درخواست مورد موافقت وزیر معارف قرار نگرفت (ساکما، پرونده شماره ۲۴۵۹۵-۳۱۰، ص ۶). در سال ۱۳۱۵/۱۹۳۶ دبستان شش کلاسه و مختلط قصر شیرین، دبستان دوکلاسه و مختلط شاه‌آباد، دبستان دو کلاسه و مختلط گیلان‌غرب و دبستان دوکلاسه ماهیدشت، دبستان کنگاور، دبستان پنج کلاسه دخترانه شاهدخت سنقر دایر شدند (ساکما، پرونده شماره ۲۴۰۱۲، ص ۲۹۷، ۱۴). همچنین دبستان پسرانه چهار کلاسه ایوان از بودجه وزارت کشور برای عشایر ساخته شد (ساکما، پرونده شماره ۲۴۰۱۲، ص ۲).

در سال ۱۳۱۶/۱۹۳۷ دبستان چهارکلاسه دخترانه صحنه تأسیس شد. در همین سال دبستان سه کلاسه پهلوی چوار و دبستان دوکلاسه داریوش آبدانان دایر شدند. در سال بعد دبستان چهارکلاسه مختلط خسرو پرویز دایر شد. به دبستان شاهپور ایلام که در سال ۱۳۰۹/۱۹۳۰ تأسیس شده بود در سال ۱۳۱۷/۱۹۳۸ کلاس اول متوسطه و در سال ۱۳۱۸/۱۹۳۹ کلاس دوم متوسطه اضافه شد (ساکما، پرونده شماره ۲۴۰۱۲، ص ۲۹۷، ۳۵). در سال ۱۳۱۸/۱۹۳۸ در هر یک از دهستان‌های چهارگانه کنگاور یک مدرسه ابتدایی تأسیس گردید (روزنامه کوشش، شماره ۷۴،۲۰ فروردین ۱۳۱۸: ص ۲). (جدول شماره ۸).

بسر	دختر	متوسطه	جمع
1517	464	32	2013

جدول شماره ۸. تعداد دانش‌آموزان شهرها و قصبات در سال ۱۳۱۸-۱۳۱۹

نمودار شماره ۹. آمار مدارس و دانش‌آموزان در دوره مورد مطالعه

۴-۱. موانع و مشکلات مدارس قصبات و نواحی روستایی

در درجه اول آنچه از دبستان‌های قصبات و نواحی روستای جلب توجه می‌کرد شکل ظاهری آن‌ها بود. اتاق‌هایی که برای مدارس تعبیه شده بود تاریک، مرطوب و غیر بهداشتی بود. در نواحی شهری هم با وجودی که در برخی موارد عمارت‌های بزرگی برای مدارس اختصاص داده بودند، اما مناسب مدرسه نبود و تلاش‌هایی برای ایجاد ساختمان‌های جدید در جریان بود (روزنامه کوشش، شماره ۴۲، ۱۵ اردیبهشت ۱۳۰۶: ص ۱). گزارش کفیل معارف قصرشیرین از غیر «قابل سکونت بودن» و «نداشتن دستورات صحی» مدرسه حکایت دارد وی در این گزارش متذکر می‌شود که شرایط صحی مدرسه ممکن است سلامت بچه‌ها را در آتیه در معرض خطر جدی قرار دهد و در ادامه پیشنهاد می‌دهد: «هر چه زودتر محل خوب و مناسبی برای مدرسه احداث نمایند» (ساکما، پرونده شماره ۱۶۹۱. ۲۹۷، ص ۱۶). رئیس معارف کرمانشاه در بازدید از دبستان ایلام وضعیت آن را چنین توصیف می‌نماید: «محل دبستان فوق‌العاده کثیف و کوچک و تاریک بود که حقیقتاً بنده را متأثر کرد فوراً در آبادی عیلام گردش کرده محل مناسب خوبی را که دارای اطاق‌های روشن و سفید و حیاط نسبتاً بزرگی بود با ماهی هفتاد ریال اضافه بملغ ماهی ۱۵۰ ریال اجاره نمود و دستور داد دبستان را فوراً به آنجا نقل دهند» (ساکما، پرونده شماره ۲۴۰۱۲. ۲۹۷، ص ۴). مشکل عمده دیگری که مدارس روستایی با آن دست به گریبان بودند، این بود که در فصل تابستان و در مواقع برداشت محصول اولیاء، بچه‌های خود را از مدرسه خارج می‌کردند و مدیران نیز تا این زمان نتوانسته بودند از خروج دانش‌آموزان جلوگیری نمایند (روزنامه کوشش، شماره ۸۶، ۸ اردیبهشت

۱۳۰۹:ص ۲). در احصائیه مدارس قصبات و نواحی روستایی تعداد دانش‌آموزان در فصل زمستان یعنی فصلی که بچه‌ها فعالیتی در کار کشاورزی و دامداری نداشتند قابل توجه بود اما با شروع فصل کار آمار دانش‌آموزان کاهش محسوسی را نشان می‌دهد (ساکما، پرونده شماره ۱۱۰۰۶-۱۱۰۰۶، ۲۹۷، ص ۵).

۵. نتیجه‌گیری

نتایج پژوهش نشان می‌دهد تأسیس، پایداری و فرازو فرود مدارس نوین کرمانشاهان در دوره مورد مطالعه به میزان قابل توجهی متأثر از اوضاع سیاسی حاکم بر ولایت بوده‌است. هر زمان که آرامش نسبی بر ولایت حاکم بود توسعه کمی و استقبال از مدارس نضج می‌گرفت. اما در دوره‌های بی‌ثباتی و هرج‌ومرج سیاسی روند توسعه مدرسه نوین بسیار کند بوده و حتی مدارس موجود هم روبه تعطیلی دارند. نتایج پژوهش نشان می‌دهد روند توسعه مدارس نوین کرمانشاهان از آغاز تا شهریور ۱۳۲۰ سه مرحله مشخص دارد.

دوره نخست از تأسیس نخستین مدرسه در کرمانشاه شروع شده و تا سال ۱۳۲۵ق، آغاز درگیری نیروهای مشروطه و ضد مشروطه، را شامل است در این دوره آرامش نسبی بر ولایت حاکم است و در فاصله چند سال شاهد شکل‌گیری و تکوین نخستین مدارس نوین در این ولایت هستیم.

دوره دوم از سال ۱۳۲۵ق تا کودتای سوم اسفند؛ در این برهه جدای از درگیری نیروهای مشروطه و ضد مشروطه، در طی جنگ جهانی اول کرمانشاهان یکی از نقاطی بود که بیشترین ضربه را از ورود نیروهای متخاصم به کشور متحمل گردید. در چنین فضایی توسعه کمی مدارس به کندی پیش رفت و در پاره‌ای از موارد حتی به تعطیلی مدارس موجود هم انجامید.

در دوره سوم یعنی از کودتا تا شهریور ۱۳۲۰، که آرامش و ثبات نسبی بر کشور و از جمله کرمانشاهان حاکم بود، به جز دوره کوتاه فعالیت تشکیلات «معارف غرب» مدارس نوین این ولایت توسعه کمی و کیفی چشم‌گیری یافتند.

منابع

- امیراحمدی، احمد *خاطرات نخستین سپهبد ایران*، به کوشش غلامحسین زرگری‌نژاد، ج ۱، تهران، موسسه پژوهش و مطالعات فرهنگی بنیاد مستضعفان و جانبازان انقلاب اسلامی، ۱۳۷۳.
- امینی، علی، *شکل‌گیری مدارس نوین کرمانشاه*، فصلنامه مطالعات ایران و اسلام، دوره اول، شماره سوم، ۱۳۹۸.
- اوبن، اوژن، *ایران امروز (۱۹۰۶-۱۹۰۷)*، ترجمه علی اصغر سعیدی، تهران، نشر علم، ۱۳۹۱.
- سالنامه دبیرستان شاهپور کرمانشاه، کرمانشاه، بی‌نا، ۱۳۱۹.
- سالنامه معارف کرمانشاه، کرمانشاه، بی‌نا، ۱۳۰۵.
- علوی کیا، محمدعلی و محسن رستمی گوران، *تاریخ آموزش و پرورش نوین کرمانشاه (۱۲۷۸-۱۳۳۲ ش)*، کرمانشاه، طاق بستان، ۱۳۸۴.
- علوی کیا، محمدعلی، *تاریخچه تأسیس نخستین مدارس نوین در کرمانشاه (۱۲۷۸-۱۲۸۵ ش)*، پژوهشنامه تاریخ‌های محلی ایران، سال ششم، شماره اول - پیاپی ۱۱، ۱۳۹۶.
- ساکما، پرونده شماره ۱۶۹۱.۲۹۷
- ساکما، پرونده شماره ۰۱۴۵۰۱.۲۹۷
- ساکما، پرونده شماره ۱۷۷۵۵.۲۹۷
- ساکما، پرونده شماره ۳۷۹۴۱.۲۹۷
- ساکما، پرونده شماره ۰۱۰۵۰۷-۲۹۷
- ساکما، پرونده شماره ۱۰۲۵۱-۲۹۷
- ساکما، پرونده شماره ۱۰۸۳۰-۲۹۷
- ساکما، پرونده شماره ۱۱۰۰۶-۲۹۷
- ساکما، پرونده شماره ۲۴۰۱۲.۲۹۷
- ساکما، پرونده شماره ۲۴۵۹۵-۳۱۰
- ساکما، پرونده شماره ۳۲۸۵.۲۹۷
- روزنامه ایران، دوشنبه، شماره ۱۰۱۷۲۲، ذی‌القعدة ۱۳۲۰
- روزنامه ایران، شماره، ۱۰۲۱شنبه ۸ رجب ۱۳۲۰
- روزنامه صباح، شماره ۴، ۱۰ مهر ۱۳۰۶
- روزنامه کوشش، شماره ۲۷۰، ۱۳ فروردین ۱۳۱۶
- روزنامه کوشش، شماره ۴۲، ۱۵ اردیبهشت ۱۳۰۶
- روزنامه کوشش، شماره ۷۴، ۲۰ فروردین ۱۳۱۸

روزنامه کوشش، شماره ۲۵۴، ۲۲ اسفند ۱۳۱۲

روزنامه کوشش، شماره ۱۷۵، ۳۰ مرداد ۱۳۱۳